FÖRENINGEN JOHAN BERGMAN OLSONS ÄTTLINGAR
Meddelande nr 13, 2014, ISSN: 0282-3535
www.bergmanolson.se

Ekomuseum Historisk skogsexport från Kalix älvdal
www.historiskskogsexport.se

Ur en norrbottenskrönika

J. Bergman Olson, hans norrbottniska ursprung och rederirörelse

Av Fil. Kand. Gunnar Bergman 1931

Produktion: Magnus Cedergren 2014. Bilder: Träsnitt av Sune Bergman, Porträtt av Johan Bergman Olson (Kungliga biblioteket, reproduktion: Esbjörn Eriksson) samt fotografier från föreningens arkiv

Kalixälven har gått om forsar. Jon Engström, den bekante "Trädoktorn", skildrar i sin "Resa genom Norrland och Lappland 1834", en färd nerför Räktforsarna. Styrmannen fastsurrade rodret, som liknade en stor skovel, ordnade roddarna och prövade årornas fasthet. Det var en trygg och fast men försiktig karl. När allt var i ordning, sade han: "Låt nu gå, i Guds namn!" Förf. har en mycket livfull skildring av färden, där "det tjöt i öronen såsom en häftig vintervind uti skogen". I den väldiga Kamlungeforsen går en annan tjärflotte, styrd av en livlig gubbe något för nära den klippiga stranden och "hela farkosten gick alldeles åt fanders" och några tunnor av åtskilliga riksdalers värde vräktes ut i forsen, som färgades grant av tjära.



Till sist glider flotten, sedan den gungat nerför den tama Stråkanäsforsen förbi tinorna vid de steniga stränderna och en frodigt gröna Åkerholmen, och in lugnvatten i den hör ganska breda älven, där Neder-Kalix kyrkstad är belägen. J.E. förvånar sig över att "den beryktade Kalixälven" är så betydande, då han erfarit, att våra fredsmäklare förväxlat densamma med Kemi älv. Han frågar någon och får det svaret, "att för Gud och Sveriges stora män ingenting är omöjligt".

I Neder-Kalix kyrkostad, omkring vars ärevördiga medeltidstempel de små grå kyrkstugorna liksom långt fram på 1800-talet grupperade sig, var marknadsplatsen tidigast på kyrkvallen, men vid dennas ombyggnad 1766 flyttades handelsbodarna från stranden därstädes 1/4 mil längre ner till Lilla Fiskön, jämte Stora Fiskön välbelägna för handeln med de produkter, som under långliga tider utgjorde älvdalens viktigaste varor – fisk och tjära.

v. Schubert säger 1817 "I Calix älv ser man flera laxpator, dock är fångsten icke så givande som i Torneå, där man stundom på en dag kunde få 2,000 laxar. – Vid Breviken, varest flera skepp togo in breder, vederkvickte vi oss i Johan Carlssons bondgård; också rågbröd användes, blott under missväxtår äter man barkbröd, som endast utgör föda för den fattige: man använder därtill helst björkbark. Hos Carlson tydde allt på välstånd, renlighet och prydlighet. von Schubert lägger särskilt märke till 'Fiskholmen', betäckt med marknadsstånd, där Calix marknad hålles, runtom dessa yppiga ängar."

Dessa marknadsstånd fanns kvar långt fram på 1880-talet, tills marknadsplatsen förlades till Wassen. Storfiskets med hårdnad tjära belagda stränder tyda på tjärtunnor som här upplagrats. För övrigt har undertecknad sig mycket lite bekant om dessa öar och deras historia och kan icke heller

säga, om den beryktade ”tjärmarknaden i Calix” här är äldre än 1766. Petrus Laestadius bemöter i forts. av ”Journalen” hans förmenade ”svartmålning” (N:o 121 av Aftonbladet år 1832, adj. Ekblad) av ”tjärmarknaden i Calix”. L. ser icke så stor fara i det med köpenskapen förbundna brännvinsdrickandet, då marknadsfolket strax återvände till sina ensliga orter, där missbruk icke var så vanligt. Städerna hade monopol på handeln, och dit förde bönderna sina varor och hämtade sina nödtorfter av spannmål, salt och tobak.

Vid marknaderna på lagstadgad tid mötte städernas handlare landsortens folk. Linné omnämner i sin ”Iter Lapponicum” av år 1723, hur han ”i Calix gör sig underrättad om landets commerser, som äro olika alla andra i världen, så att jag intet kan se, vilken putsar den andre. Borgaren menar sig närra bonden, men jag tror han sjelf blifwer närrad.” Dessa underliga commerser behandlar Linné i 10 punkter.

Näsbyn

De ovan omtalade Fisköarna skiljas genom ett smalt sund – Fisksundet – från Näsbyn. Här fanns sedan gammalt en ansedd gammal gård, gammalt tingsställe, vackert belägen på en backe med utsikt ut över den vida mynning älven här bildar, så att havet kunde skönjas. Ägarna av gården hade under långliga tider innehaft gästgiveri härstädes. Just därigenom har man en ganska levande bild av denna gård från år 1817, då den ovan nämnde schweiziske professorn F.W. Schubert ”förutom tolvmannens familj här lärde känna flera enkla, gudfruktiga familjer det härligaste i människolivet blev mig beskärt, och jag tackar Gud, att t.o.m. en otur givit mig tillfälle att bliva bekant med sådana människor och genom dem bli delaktig i Hans ande.”

Undertecknad har i Norrbottenskuriren 1925 gjort ett utförligare utdrag ur hans bok: ”Reise durch das nördliche Schweden und Lappland im Jahe 1817.” Han bevistar korum på Näsby hed, där man sjöng med stor andakt, och blir jämte Landshövdingen Baron Koskull och Bergmästar Quensel inbjuden till Major Lychou, där större delen av officerskåren är samlad, och man under måltiden blir överraskad av att höra verkligt god regementsmusik.

Kyrkan var så fylld, att till och med trösklarna användes att sitta på och han blir djupt gripen av ”den stilla, milda och dock så kraftiga andäktiga befolkningen”. I Näsbyn ”märkte jag, att man i bondgårdarna läste sina uppbyggelseböcker”. Sina intryck av folket i Näsbyn karaktäriserar han med dessa ord: ”O dessa ofördärvade människor, de erinra mig rätt mycket om de avlägsna alpdalarna i mitt kära Schweiz.”

Den gård på Näsbyn där v. Schubert tar in, tillhörde nämndemannen Olof Samuelsson Bergman (d. 1832). Dennes fader Samuel Olofsson Berg blev genom gifte 1771 med den föregående gästgivarens dotter ägare till den gamla gården. Samuel Olofssons förfäder samt invandring från gästgivaregården i Porsnäs, Piteå socken, har genom utnyttjande av handlingar, förvarade i Riksarkivet kunnat utforskats av fänrik E. Bergman. Han har även kunnat följa den gamla näsbygårdens (Näsby N:o 6) historia från början av 1600-talet. Denna undersökning har sitt särskilda intresse, därför att den visar, att även om kyrkoarkivet har brunnit kan genom ihärdigt forskande en dylik sammanställning göras, och måhända är detta en av de äldsta historikerna över något bondgård i Norrbotten.

Näsby N:o 6 under mitten av 1800-talet

När denna gård brann ner för en del år sedan, ville fru Anna Sällström, som här hade sitt första hem med sin man Johannes Sällström, bevara dess minnen från förgängelsen genom att skriva ner en del av sina hågkomster. Som undertecknad fick dessa nedskrivna rader om ”den gamla gården” för att göra av dem, vad honom bäst syntes, så vill han här foga in dem i ”En norrbottenskrönika”.



”Ja, nu är du ej mer, endast grundstenarna vittna om, att det en gång stod en gård på den plats, där generationer levat sitt liv. Minnena tala till mig. Skriv om gården, innan allt är glömt och sänkt i förgätenheten.

En man, som mycket talades om i bygden och vida därutöver, var född där. Gården var redan då gammal. Släktled efter släktled hade gått ut därifrån. Nu bodde ägaren i Stockholm, där han drev stora affärer i trävaror, skeppsbyggeri och handel med allehanda lappmarksvaror m.m.

Handeln i Kalixdalen finansierades och sköttes av honom genom ombud på fädernegården. Det var då en envåningsbyggnad med låga fönster, en sal på ena gaveln, två 'finkamrar', en kökskammare och kök. Sådan var den, då en ung man där blev anställd som hjälp i gårdens skötsel. Men snart blev ägaren uppmärksammad på honom och fann, att han hade affärshuvud, tog honom till Stockholm och gav honom tillfälle att lära bokföring m.m. Sedan blev han ägarens förtroendeman och utförde till belåtenhet hans omfattande uppdrag. Han bodde på den gamla gården, där ägarens mor ännu levde. Bland den unge mannens uppgifter var att läsa för henne och sjunga. Han spelade på psalmodikon, en

låda med en sträng. Noter i siffror voro målade på lådan. Psalmer och Nyréns sånger funnos med melodierna i sifferskrift, en stråke gav tonen, och så sjöng man. En dräng, som var varmt gudfruktig, kom om kvällarne och höll bön med husfolket.

Åren gingo. Så kom order, att gården skulle repareras och en våning påbyggas. Fönstren blev höjda i den nedre våningen. Så tillkommo två nya kamrar i den övre som inreddes med dubbeldörrar och balkong. Vad var nu på färde? Jo, en man, son till ägaren, skulle bo där med sin unga fru, en engelsk dam. De bodde där några år, men mannen fick lungsot, och reste med sin familj på skeppet 'Haparanda' till Nizza, där han dog och är begraven, och sorgen gästade den gamla gården.



Så lämnades den unga bokhållaren ensam, ty ägarens mor vilade då på kyrkogården. Nu blev det tyst och vemodigt i de gamla rummen. Men utomkring var liv och lust, då flottningskarlarna kommo till den långa, gräsbevuxna bryggan, på vilken man så gärna promenerade och såg havet långt där borta. De resliga, muskulösa männen från Övre bygden, som kommit ner med sina flottar, hade sågat de vita plankorna, yxat de flera meter långa styrårorna, vridit av trädrötter de starka vidjor, som sammanbundo flottorna, murat en spis mitt på flotten, byggt en liten stuga av bräder till skydd för oväder, farit utför forsar och möttes av motvind på de långa träsken men slutligen hamnat mitt på älven framför den långa bryggan. Var det underligt, att de rodde forsbåtarna i land, uppfyllda av det fullgjorda arbetets glädje, svängde om med flickorna på gården och skojade lusteliga. 'Handelskammaren' blev full av dem, som köpte kaffe, socker, russin, lakritz, bröstsocker, m.m. och bjödos på 'frikostan', ett slags brännvin som tappades på fat. De kurantare varorna utlämnades från magasin på gården. Väl försedda från bodkammaren, rodde de ut till flottorna och så till lastplatsen, där de staplade de handsågade plankorna i fina trianglar och så tillbaka med forsbåtarna till hemmen med dess arbete och plikter."

Något sådant som strejk fanns ej på den tiden. Nöjda voro de med sin lott, nöjda med arbetsgivarne. Var det någon av dem, i vilken grodde en längtan till en bättre ställning, gåvo de sig av till USA, där en del fingo framgång, en del olycka. Vem sådde frön, som burit missnöjets tistlar och åstadkommit hat emellan arbetets folk och dem, som gåvo arbete? 'Ovännen' var det – människobarnens svurne fiende. Han tog till hjälp de lägre drifterna, såväl hos över- som underordnade. Må var och en vaka över sin skuld och göra bättring.

Den gamla gården hade två långa uthuslängor, som kringgärdade en rymlig gårdsplan. Längst bort vid den norra var magasinet, redskapsboden, där det förvarades liar, skäror, räfsor, spadar, vävstolar, spinnrockar, 'vävsöm', varpå garnet till vävarna varpades, mangel m.m. Så var det kornboden, saltboden, matvaruboden och till sist bagarstugan, drängkammaren och med en särskild bro och dörr – 'gammalsalen', som hade låga fönster med blyinfattade rutor, grova bjälkar i taket, vitlimmade väggar, öppen spis. Denna sal användes till kontor om sommaren, innanför var handelskammaren. På södra sidan var en lika lång uthuslänga med ladugård, hölider, stall m.m, och på gaveln visslade en gammal vindflöjel.'

Fru Anna Sällström skildrar livet på gården under dess växlande öden. Bland nytt, som tillkom var ett piano, och förutom de gamla psalmerna ekade i rummen även sånger av Geijer, Josefsson och många fler. Den gamle gudfruktige drängen förrättade alltjämt aftonbönen, som han gjort både i sorg och glädjedagar. Men om det "nya spelverket" yttrande han: "Det är ju lika dyrt som ett litet bondhemman" och tyckte, att det var ett väl högfärdigt tilltag.

"På 50-talet fick den gamla gården stundom besök av ägarens näst äldsta son, som var präst. Han vistades något år i finnbygden och studerade med ungdomlig hänförelse den då nyligen framträdande laestadianska väckelsen, vars flammande eld tilltalade honom, ehuru själv en så inåtvänd natur." Så kommer ägarens äldste son med familj från Stockholm.

"Det var vår 1864. I full flaggskrud ångade Vallentin förbi den gamla gården på väg upp till Kyrkstaden. Från båda gavlarna vajade svenska flaggan. Det hade fejats från ovan till nedan, golven glänsande vita skurade med sand och vatten av unga starka fötter med underlag av en stor kvast av björkris, sen sköljning med kallt vatten från pytsar. Vattnet upphämtades med skyfflar, och golvet torkades med 'skurtrasor' med säckväv. Alla rummen stodo i bästa stass med de gustavianska sängarne, de vita, breda stoppade stolarna. I salen var en lång, vitmålad soffa med drakhuvuden i svart rätt så

utmanande, framför soffan ett vitt bord med en bred snidad kant, vackert lackerad och gardiner av vitaste slag för fönstren. Glänsande kakelugnar med mässingsluckor, huggen sten framför dem, som målades med krita i underbara fasoner. Var gång man sopade, försvann grannlåten, men kritan användes flitigt, och trevligt var det. Hemmet fick ej likna ett hem i huvudstaden, det skulle ha sin egen prägel av enkelt, lantligt behag. Den gamla gården kände sig hedrad av den förfining som utvecklades där. 'Unge patron' var ej någon affärsman, han var en även utpräglad idealist. Han hade reste i främmande länder och förde till den gamla gården konstskatter, som förskönade de enkla rummen.

Nu var det stor fröjd och gamman. Fem livliga och älskvärda barn voro med föräldrarna hela sommaren på gården likt svalorna som bodde i alla uthusen och flögo kvittrande och hemmastadda omkring. Så trippade barnen ut och in, och glädjen var mitt ibland dem.

På gården stod ett vårdträd – en stor rönn – frisk och blommande. En morgon låg den fallen till marken – då grät den unga frun från Stockholm och sade: 'Vad skall detta betyda – Farfars vårdträd var detta.' Själv har han burit det hem från skogen och planerat det här – en liten telning. Samma år gick den kraftige ägaren till gården till sina fäder. Utan föregående sjukdom föll han på sin post."

Fru Alla Sällström, som upptecknat dessa minnen, är jämte fröken Ester Taube och överlotsen Gunnar Taube i Göteborg de enda kvarlevande av tullförvaltaren Reinhold Taubes 11 barn. Dennes man Johannes Sällström (f. 1830 i Mårtsön, Nkx, tysk v. konsul, sågverksägare) ville som yngling till sjöss med ett skepp, som lastade till Australien. Hans moder vände sig då till J.B. Olson, som tog honom i sin tjänst (1847-1861). Han avancerade härunder genom visad duglighet till principales förtroendeman och blev sedan till en början bolagsman med J.B. Olsons äldste son och D. Hummel samt är som förläggare åt sin halvbroder Pehr Adolf Svanberg (f. 1839, kusin till J.B. Olson och sonson till "stormoran från Ytterbyn", som omtalas i de följande) och C.L. Bergbom att beakta som grundläggare av Aktieb. Båtskärsnäs. Vid Johannes Sällströms gård "Udden" i Näsbyn (nuv. ägare disponent G. Svanberg) står trädgården, på en plats där förut varit en stenbacke, som ett minne av Johannes Sällströms och hans hustrus iver att försköna det vackra stället.

Ytterbyn

Till de gamla gårdarna i Näsbyn hörde förutom jordbruksredskap av enklaste slag alltid strömmingsnotar och andra fiskeredskap, och en något så när burgen gård hade alltid sin egen storbåt för längre färder till havs, när man icke höll



sig till laxpatorna i älven. Så gällde det att hålla undan havets rovdjur och "själfisket" i Bottenviken har sedan äldsta tider givit späck. Vad här sagts om Näsbyn gäller i ännu högre grad om Ytterbyn, som är en stor kustby på södra sidan av Kalixälven. Folket här ha alltid varit fiskare och samtidigt odlare.

År 1739 föddes Maria Jönsdotter. Hon blev 1760 gift med hemmansägaren Nils Nilsson i Ytterbyn. Om henne finns upptecknat i Sv. Vet. Ak. Handl. av 1850, att hon var "en utmärkt duglig kvinna, lärde själv alla barnen läsa (dessa voro 12 till antalet). Hon var begåvad med så ovanligt minne, att hon efter hemkomsten från kyrkan, kunde utantill uppläsa den predikan, hon nyss hört". Den mest berömda av hennes barn med Jöns Svanberg. När farbrodern Lars Svanberg, som guldsmed och rådman i Torneå, erbjöd sig att upptaga en av sina brorssöner för att låta denne gå i skola och lära sig något, valdes den läraktige, då 6-årige Jöns (f. 1771). Av mag. Eurenius lärde han sig geometri och 2:ne grader i algebra, och av en skräddare som varit sjöman lärde han sig något engelska och franska, som tolk följde främlingar till Aavasaxa. Vid 16 års ålder uppträdde han som student vid Uppsala

Akademi, där han omfattades med mycken värde av professorn i mat. S. Nordmark, tillhörande de kända Norrbottenssläkten. Här är plats att omtala hans lysande karriär som matematiker och astronom. Livligt och ungdomligt sinne följde honom troget intill hans sena ålderdom, och sedan barndomen hade han aldrig varit sjuk. Vid Uppsala simsällskaps sekelfest år 1896 kallar promotor prof. F. Holmgren honom ”svenska simkonstens fader”. Idéen att promovera simmagistrar härrör från Svanberg, som redan 1796 bekransade med Nymphea alba, smått karikerande de akademiska promotionerna. ”Han var 80 år, när han dog och av hans 12 barn blevo två professorer och förde det frejdade namnet vidare.”

Om vi av Maria Jönsdotters 12 barn, som antog namnet Svanberg, endast följa sonen Jöns och hans ättlingar skall vi finna, att dessa bosatta i andra delar av vårt land än Norrland år 1927 uppnått siffran 126, fastän släktgrenen på manssidan tidigt utgick. Vi finna här släkterna Tornberg, Robert, Pilo, Ångströmarna i Upsala, Lundvik m.fl. Om vi så skulle följa ättlingarna efter Maria Jönsdotters övriga 11 barn, så skola vi finna en skara så stor, att vi gott kunna kalla denna ”utmärkt dugliga kvinna” från Ytterbyn en Stormora.

Torneå och Haparanda

J. Bergman Olson började sin affärsbana i Torneå och gjorde som 14-åring sin första handelsresa till Stockholm.

En av Stormoras döttrar, Helena Nilsdotter Svanberg (f. 1774) blev 1799 gift med Olof Samuelsson Berg (Bergman först 1817), nämndenamn 1811 och 1814 ägare av den förut omnämnda gamla gården, Näsby N:o 6. Nämndemannen dör 1832 och hans efterlämnade änka Helena Svanberg 1855. Deras grav finns på Kalix gamla kyrkogård.

Äldste sonen fick i dopet namnet Johannes, som sedan förkortades till Johan. Han föddes på Näsbyn år 1800 och gjorde sig känd som en redbar och framstående affärsman under namnet Johan Bergman Olson. För att avancera på affärsbanan måste man vid denna tid bege sig till en stad. Den närmaste var Torneå. Efter vad man nu anser sig veta, var han då endast 12 år. I ett brev den 17 febr. 1857 finns ett PS: ”I dag är det årsdagen af min utvandring från Fäderne hemet d. 17 febr. 1814. Således för 43 år sedan.” Då hade han redan ett par arbetsår bakom sig i Torneå, den utvandring han här åsyftar gäller Stockholm. Skinnklädd i skrinda tillsammans med sin fader nämndemannen beger han sig som 14-åring för första gången till Stockholm (Enligt en uppteckning i en av hovpredikanten dr A.E. Euréns till Upsala akademi överlämnade handskrivna papper enl. H. Alm.)

Man får hålla för ganska troligt, att detta var en handelsresa med möjligen flera skrindor väl lastade med varor, som kunde löna den långa vägen – skinn och smör. Dyrbara pälsverk kunde säkerligen rendera god vinst. Sådana långa körningar voro från Ångermanland ytterst vanliga, innan järnvägen kom till och dessa ”sörkörare” voro ett slags förmedlare av handeln mellan norra och mellersta Sverige. Hur pass vanliga sådana handelsfärder från Norrbotten voro har sig undertecknad icke bekant, men en norrbottning, som kom till Själevad, sörkörarnas centrum, kunde lätt bli lurad av dessa durkdrivna affärsmän. därför – bäst fortsätta ett stycke till på 100-milafärden, som säkerligen gjordes till stor del till fots vid sidan av lasset, och så kom man till Hötorget eller var man nu tog in.

Undertecknad har en gång sett en annotationsbok, som måste ha tillhört J.B. O:sons första tid som uppköpare av lappmarksvaror. Som denna bok åtminstone icke nu är tillgänglig vill jag ur minnet återge en anteckning: ”Med chäslådan full med pengar.” Han färdas då med frejdigt mod till Näsbyhemmet efter att ha gjort goda affärer i Lappmarken. I detta landskap både på svenska och finska sidan var han vida faren. Finskan behärskade han, om man får sluta därtill av hans brev på detta språk. Under dessa vidsträckta färder förvärvade han tidigt en betydande människokännedom och förmåga att umgås med och förstå olika slags folk. En stark medkänsla för de ensamt boende i obygderna besjälade honom, och denna sympati kommer honom att i första hand rika uppmärksamheten på ”de nödlidande i övre bygderna i Piteå, Luleå, Calix och Torne lappmarker som nybyggare och backstusittare” vid den av honom på Börsen i Stockholm den 19 mars 1857 öppnade hjälpaktionen. Därförut hade svenska folkets omtanke endast gällt ”våra forna vapenbröder” – finnarna. Av de platser i Lappmarken, som han under sina långa färder besökt, synes ”den vackra Naturen i Quickjock” särskilt ha tilltalat hans skönhetssinne och han fäster ”Wännen Selanders och Professor Malmstens” uppmärksamhet på denna plats, då dessa planera kronprinsen-regentens norrlandsresa år 1858.

Om J.B. O:son vid unga år fick någon anställning i Stockholm är ovisst. Men hans första tid som självständig affärsman har troligen haft karaktär av ”gårdvarihandel”. Åtminstone var detta den enda framkomliga vägen för den, som icke vunnit burskap som handlande i någon stad. Tillstånd att idka gårdvarihandel, som lämnades i början av 1800-talet, betecknar en betydande lättnad på handelstvånget, som endast tillät borgarna att idka handel. Städernas befolkning voro i hög grad behäftade av gammal skråanda och släppte icke gärna in konkurrenter. Därtill fordrades relationer. Så anför B. Stecksén i ”Skarinska firman 1824-1924”,



vilka svårigheter A.F. Skarin hade att övervinna för att till slut erhålla burskap i Umeå, detta oaktat ett gynnsamt äktenskap. för honom öppnade sig en chance genom den 1812 nybildade staden Haparanda, där svårigheten icke var så stor och efter att ha haft handelsrättigheter i Haparanda (1820) i fyra år gav Umeå borgerskap slutligen det så mycket eftersträvade tillståndet. Enligt K.B:s berättelse av 1820 har "Haparanda stad, för vilken grundläggningsbrev år 1812 blivit utfärdad sitt läge utsett överst vid Bottniska viken, en mil från Torne älvs mynning med förträffligt hamnställe; men anläggningen har likväl saknat framgång, så att staden hittills äger endast 23 inv., tillhörande till stor del en där bosatt färgares hushåll." Man ville helst hålla till i närheten av den efter 1810 förlorade staden Torneå, men när den nya staden fick växa upp omkring Tullen, f.d. Hapaniemi capitainsboställe fick staden en annan utveckling (stadsplanen uppgjord år 1828). Emellertid synes många ha utnyttjat den lätthet, som i början av 1800-talet förefanns att vinna burskap i staden utan att bosätta sig därstädes enligt ett protokollsutdrag, hämtat ur stadsstyrelsens arkiv i Haparanda och benäget meddelat av kand. Didrik Taube därstädes. Protokollet är daterat den 14 jan. 1842 och har följande lydelse: "På derom gifwen anledning förklarade Borger Skapet enhälligt sin åstundan wara att alla som wunnit Burskap i Haparanda köping men icke inom föreskrifwen tid sig derstädes bosatt måtte af wederbörande ordningsman hos Kongl. Maj:ts Respektive Befallningshafwande anmälas warda förklarade deras burskapsrätt förlustiga. Haparanda som ofwan P. Öhring, L. Thornberg, N. Utterström, E. Svanberg, J. Strömberg, J.O. Degerman."

År 1843 bestämdes, att burskapsavgiften till staden skall av varje handlande erläggas med 20 Rmt och av hantverkare med 8 Rmt, 38 namn stå angivna å de personer, vilka haft burskap i staden samt dessutom Contingen Handlarna J.G. Sundbaum och C.W. Bergman i Öfw. Calix.

Enligt en uppgift i luleåtidningen Norden hade staden icke mindre än ett 50-tal grosshandlare under krimkriget 1853-56. Den fransk-engelska blockaden sträckte sig icke till övre delen av Bottenviken, och här uppblomstrade en inbringande trasitehandel. Haparanda hade sin första guldålder, åtföljd av mångas fall, när den goda tiden tog slut.

Om vi så återvänder till J. Berman O:son, så återfinnes icke hans namn som innehavare av burskap i stadsarkivets handlingar vid hittills gjord granskning. Emellertid ligger detta nära till hands att förmoda, då han enligt en inventarieförteckning från 1827 över sina ägodelar i Haparanda därstädes äger andelar i tre fartyg, till vilken följande år tillkommer "1/2:ten uti Ett Skeppsvirke på Haparanda eller Stri(å?) kin njemi R 750" samt "1/2:ten av Haparanda Boden" och "Tomten i Haparanda". Vidare innehar han andel i "Laxfiske uti Sumisari" samt flera hemman med finska namn såsom "Jusula hemman". Enligt brandsyneprotokoll av den 22:dra juni 1835 är "allt utan anmärkning i Handelsmannen Johan Bergman-Olofssonsgård". Specifikationen över varulagret i Haparanda Boden,vars värde uppgår till R 2,171 omfattar alla i en diversehandel förekommande varor. Samma år förekommer en specifikation över liknande varulager i Calix, värdet här uppskattat till R 4,000.

Om J. Bergman O:son tidigt var inriktad på handel med Norrbotten, så visste han dock, att i Stockholm var den större kundkretsen att inarbeta för dess produkter. Med den snabbhet, som är betecknande för hans karriär, har man anledning förmoda, att han tidigt erhöll burskap i Stockholm. År 1826 om icke tidigare har han etablerat sig som grosshandlare på Skeppsbron. Han är då gift med dottern till en mycket ansedd man i Torneå Fil o Med, Doktor H. Deutsch, om vilket i det följande såsom tidsbilder från dessa nordliga bygder en del uppgifter skola lämnas, hämtade ur äldre reseskildringar.

Dr Henrik Deutsch i Torneå

Fil. och Med. Doktor Henrik Deutsch (f. i Åbo 1772, d. 1842 i Torneå) omnämns i flera bemärkta mäns reseskildringar, främst i excellensen greve A.F. Skjöldebrands memoirer och "Voyage pittoresque au Cap du Nord (1801-02)". Dr Deutsch medföljer den okände gustavianen på hans resa från Uleåborg (sällskapslivet här med violinkonserter livligt skildrat) till Över Torneå, där han i kyrkoherde Olof Sandbergs hem finner sin

tillkommande (gift 1801 med Sara Maria Sandeberg).

Dr Deutsch hade som provinsialläkare i Torneå ett distrikt, som omfattade hela övre Finland. Jakob Fellman omtalar i sina anteckningar om finska Lappmarken, hur den då 60-årige mannen hade att ställa vaccinationsverket i gång i den yttersta Norden. ”Påföljande dag efter middagen inträffade Doctor Deutsch och hans unga följslagare, alla friska o sunda (D. hade just legat svårt sjuk i en lappkoja), med renslar på ryggen och med raska steg till Enare kyrko- och marknadsplats, där de av den väntande allmogen med blottade huvuden och synbar glädje emottogos. Han var troligen, den första praktiserande läkare, som försedd med medicamenter besökt orten. Var och en, som hade den minsta åkomma, ville bli hörd; men då de flestas onda härrörde av gikt och reumatism – en hade spetälska – var föga hjälp att meddela. Vår gode Läkare, som trött av fotfärden nog hade behövt vila, var oavbrutet överhopad av hjälpsökande. Av medömkan om Doctorn, som, ehuru synbarligen överansträngd, ville betjäna alla, lät jag ringa till bön klockan vid pass 9, ehuru den vanligen här denna årstid söndagsaftnarne hålles först kl. 10. Ty så snart bön är hållen, går envar till vila. Doctor Deutsch, av naturen musikalisk (spelade violin), hade genom övning drivit denna talang till någon höjd. Det oaktat blev han så gripen av kyrkosången i Enare, att jag, då jag kom ut från bönhuset, fann honom i tårar. Han sade sig väl hava förut hört talas om Enarebornas sång, men aldrig hade han kunnat tro, att deras naturliga färdighet häri var så stor, deras röster så klara och böjliga. Han hörde hundrade röster och tyckte det var en enda stämma. Konsten, sade han, kan ej göra sången fylligare och mer harmonisk än denna var. Under tiden han var i Enare försummade han också ingen bönestund och ansåg, att han skulle förlorat mycket, om han så gjort, helst han tyckte att sången lyckades än bättre i bönstugan än i kyrkan.” Fellman gläder sig ”över nöjet att i detta intressanta sällskap” (Deutsch är åtföljd av hr Heikel och sin son) bestiga Rastekajse, ortens högsta fjäll. Man anträffar ”vinbärsbuskar, nedböjda av sina tunga fruktklasar” och följer ”de porlande fjällbäckarna, där fjällväxterna tävla i färgrikedom.” Vid fjällets fot hade lapparna en gammal offerplats, där de fordom dyrkat väderguden Saahra. På toppen var ett röste uppsatt till minne av botanikern G. Wahlenbergs besök här 1802. Deutsch använde alla tillfällen, som erbjöd sig för insamling av naturföremål, och han har författat en helt del, om stor sakkunskap vittande ekonomiska uppsatser, särskilt om Uleåborgs län. Att Deutsches vetenskapliga verksamhet här uppe icke var obetydlig vittnar det förhållandet, att han förut Fil. och Med. Doktor, 1835 erhöll han professors namn och värdighet.

Bland sina många intressen kanske D:r Deutsch varmast omfattade den vackra egendomen Catrineholm, belägen 1/4 mil utanför Torneå. här hade han den nordliga breddgraden till trots skapat sig en lustgård, där allehanda träd och örter odlades. Professor J.W. Zetterstedt omnämner i sin ”Resa genom Sveriges och Norriges Lappmarker 1821” ett besök, som han gör här och tillägger: ”Doktor Deutsches trädgård i Torneå stad är också en oväntad anblick och snart sagt det enda prov av kultur, som finnes mellan de gamla husen. Där ser man åtskilliga prydliga trädgårdsväxter florera omkring det täcka lusthuset, och om det tillämnade försöket Hr Deusch, så hoppas man, att denna uppmuntran skall förmå honom att ytterligare försöka giva åt flera ättlingar av Pomonus stan en hittills för dem saknad plats under Torneå himmel.”

Här vid D:r Deutsches lustgård i Torneå anknyta vi J. Bergman O:sons märkliga bana inom handels och sjöfartens område. Traditionen vill säga, att han redan som liten springpojke brukat titta in i ”doktorns lustgård”, där dennes dotter lekte, och att ett tidigt tycke skall ha gett honom impulsen att arbeta sig fram och som redan nämnts uppnår han detta sitt mål vid 26 års ålder.

Handeln med skinn i början av 1800-talet och det bottniska handelstvångets upphörande

Jakten på pälsbärande djur har väl tidigast fört kolonister till Norrland, och enligt arkeologernas utsago var Ångermanland först centrum för en betydande pälshandel, vilket centrum senare förflyttades till Norrbotten. Härvid blev det i finska runsånger besjungna Torneå och den strax invid belägna Björkön huvudplatsen för den uråldriga handelsförbindelsen mellan svenskt och ryskt. Borgare från Stockholm, Uppsala, Strängnäs och andra ständer, birkarlar och andra köpmän mötte de vidfarande ”moskoviterna”, som snarlikt de nordiska väringarna drog sina farkoster från det ena vattnet till det andra, och Kemi med särskilt Ume älvar blev viktiga handelsleder till den då så betydande platsen uppe ”vid själva krönet av Bottniska viken”. (Nils Almlund.) Det ryska inslaget vid marknaderna i ”det gamla lilla Torneå” med lukten av ryssläder har bibehållit sig allt intill senaste tid.

De norrbottniska köpmännens urgamla traditioner som skinn- och pälshandlare bibehölls livligt i början av 1800-talet, vilket framgår av en kassabok, som tillhört J. Bergman Olson, och som innehåller skinnvarukonton under tiden 1827-31. Av de många norrbottensnamn, som enligt denna bok är anknutna till handeln med skinn, kan man sluta sig till dess stora betydelse under de tider, då lågkonjunkturen för järn och trä alltjämt fortsatte. Det fanns ännu gott om villebråd i de urskogar, till vilka yxan ännu icke nått, och fångsten var livlig. De olika slag sav skinn, som upphandlas och försäljas

utgöras av räv (däribland rödräv, korsräv och svart räv), utter, lo, mård, gråverk och till en ringa del bäver ("2:en Bäver Skinn 42 R"), till mängden ungefär i nämnd ordning.

Hur vidfarande norrbottningarna var som skinnhandlare framgår av följande utdrag ur ovannämnda annotationsbok åren 1827-31: "Olles resa till Göteborg", "Olles upphandling till Hedemora marknad", vidare i Stockholm, Strängnäs, Örebro, Kristinehamn osv. (Olle är brodern Olof Bergman O:son, död 1857 i Stockholm och begravd på Johannes kyrkogård). Vidare: "Tornbergs uppköp med skjuts till Kajana samt över till Torneå", "Tornbergs uppköp på Eksiö och Wexiö marknad" (1829), "Utterströms resa till Örebro". "Försäljnings Conto öfwer Skinn Varor Tancher för min och Tornbergs räkning uppköpt fr. Petersburg i Febr. 1830". Själv gör J. Bergman O:son alla dessa år den hundramila resan med skjuts från Stockholm till Haparanda och Torneå samt åter, år 1828 tillsammans med brodern Olof, så omkostnaderna för skjuts och uppköp under vägen uppgå till i det allra närmaste 11,000 riksdaler. 1829 synes ha varit ett farandes år, då han härunder gör två sådana resor, den ena i april, den andra i juli, då han passerar Nordmaling. År 1831 gör han affärer på gästgivaregården i Härsnäs med självevadingar och försänder härifrån skinn i förseglade knippen till Kihlman i Sundsvall.



Av kassaboken framgår vidare att dessa skinnaffärer göras mestadels "samfällt" i vissa andelar med någon eller några vänner. Härvid har J. Bergman Olson tidigast och främst förbindelse med Lars Tornberg i Torneå, senare konsul i Haparanda, rådman I. Tancher, Torneå, v.häradshövding P. Clementeoff Björkfors m.fl. Dessa livslånga vänskapsförbindelser med obegränsat förtroende mellan kontrahenterna synes ha varit något för den tiden icke ovanligt.

Handeln med skinnvaror utgör endast en del av J. Bergman Olsons affärsrörelse. Redan 1827 möter oss namn sådana som Höglander och Dynesius, i vilka vi igenkänna kaptener, som 1857 och 58 fortfara att tillhöra hans rederi. I en inventarieförteckning, som han 1827 upprättat över sina ägodelar i Haparanda (han är då 27 år gammal) ingå namnen på fyra fartyg, vari han är delägare samt ett "skeppsvirke". Nettobehållningen utgör detta år i runt tal 35,000 Rsm, men har 1831 stigit till 45,000 Rsm. enligt kassasammandrag, som troligen endast beröra viss del av hans handelsrörelse.

Handeln med skinnvaror har säkerligen haft stor betydelse för Bergman Olson under hans tidigare affärsbana, och han fortfar ständigt , när konjunkturerna äro lägliga at underhålla "rubelkassan" – de finsk-ryska affärsförbindelserna. Så skriver han den 6 febr. 1857: "Nu åter uti skinn äro nedlagda 14,000 R och dagligen kräfwer denna handel mycket penningar". Den 2 juli samma år "äro 26,702 R. nedlagda", och denna handel med det ständiga "vigilerandet" med rubeln föranledde ett vaksamt aktgivande på dennas skiftande kursvärde och omräkningen till svenska eller norska mynt.

J. Bergman O:sons affärsbana infaller under en tid, då en del urgamla bojar på den norrländska handeln lättades, främst det först i början av seklet totalt upphävda "bottniska handelstvånget", vilket under sekler hindrat norrlänningarna att segla söder om Stockholm med sina varor. Enligt K.B:s berättelse utnyttjar en tornehandlare år 1820 första gången denna rätt "efter i Haparanda stad vunnen burskapsrättighet". Av brev förvarade i Björkfors arkiv framgår, att delägaren i Torneå just detta år 1820 ombestyr frakt till utrikes ort: "Jag tycker man borde göra försök äfwen utom Stockholm till annan plats!" Otroligt är därför icke, att det är Joh. Sundell, som här åsyftas. Emellertid fortsätter norrbottningarna efter gammal vana att destinera sina fartyg till den gamla avsättningsorten Stockholm. Då emellertid den långa depressionstiden 1810-30 efterträddes av allt mer stigande konjunkturer fick även skeppsbyggeriet fart. Detta hade enligt K.B:s berättelse av 1822 "före detta varit en för provinsen indräktig näringsgren, idkade så väl av städernas invånare, som av kustbyggarne på landet". Förutsättningarna fanns nu för en framåtsträvande affärsman att göra sig gällande. Skeppsbyggeriet följde med den

uppåtgående kurvan på 1830-talet och J. Bergman Olsons rederirörelse gick mot en kraftig utveckling, i det att hans handelsflotta år 1857 något översteg 20-talet.

Mottagarna av norrlandsprodukter i Stockholm hade under långliga tider utgjorts av mäktiga handelshus, den s.k. "skeppsbroadeln". Dess makt blev genom de utvidgade handelsrättigheterna bruten. En av dess efterträdare var J. Bergman Olson. År 1839 förskaffar han sig besittningsrätt till Valdemarsudde vid Stockholms ström, och 1857 köper han husen n:o 6 och 8 på Skeppsbron (det senare rivet och ett nytt hus uppbyggt, det förra alltjämt ett pittoreskt 1600-talshus med ett bibelspråk över portalen). Skeppsbroadeln hade icke blott varit mottagare av norrlandsprodukterna, utan dessa köpmän blev så småningom kanske de största företagarna inom den norrländska bruksrörelsen. Dessa traditioner uppehölls även av J. Bergman Olson, ehuru järnförädlingens bästa tid nu var slut och hade efterträtts av den framåtgående sågverksindustien. År 1830 blir han delägare och 1844, då sågverksrörelsens högkonjunktur definitivt inträder, blir han ensam ägare av Björkfors bruksherrgård och dess gamla vattensåg. Men han blev även en av de största intressenterna av Västerbottens sågverksindustri i likhet med den, som stod honom närmast av hela hans stora affärsvänkrets, konsul Lars Tornberg (f. 1789 i Torneå). Denne har såsom ägare av Robertsfors bruk av dess krönikeskrivare B. Boethius fått ett eftermäle som den aktade och betrodde hedersman har var. Jämte L. Tornberg torde Erik Häggström på Dalkarlså ha stått J. Bergman O:son närmast. Att hans affärsförbindelser med denne senare hedersbroder var betydande, och man har anledning tro även av stödjande karaktär, därom vittnar det förhållandet, att enligt J. Bergman O:sons bouppteckning uppgick J. Häggströms skuld till honom till icke mindre än 230,893 Rmt. Han var därjämte med 42,093 Rmt, engagerad såsom intressent i Håknäs sågverk. B. Steckzén omnämer i sin bok "Scharinska firman 1824-1924, berättelser om en släkt och ett handelshus från Västerbotten", att "firman Bergman Olson var förläggare för Håknäs sågverk och Erik Häggström junior". J. Bergman Olsons korrespondens med sin gode väns son under 1860-talet är betydande och har i viss mån tycke av brevväxling med egna söner, men detta stöd upphörde på ett katastrofalt sätt under riksåret 1879 genom de iråkade svårigheterna för dåvarande innehavaren av firman Bergman Olson i Stockholm. Dalkarlså gamla herrgård står nu förfallen och mossbelupen samt obebodd, sedan sista innehavaren fröken Ulla Häggström för ett par år sedan avled. Den är dock ett minne från den tidigare bruksrörelsen i Västerbotten.



Rederirörelsen och Valdemarsuddes förbindelser med Norrbotten

I det föregående har redan omtalats, att J. Bergman Olson år 1839 erhåller besittningsrätten till Valdemarsudde. Då den för sin skönhet kända Udden vid Stockholms ström därvid blir en upplagsplats för den framgångsrike näsbybons plankor och även tjära från Norrbotten, så är detta intet nytt, då föregående innehavaren "Carl Magnus Fris Enka", var ett handelshus, som stod i livlig förbindelse med Norrbotten, där det enligt handlingar i Björkfors arkiv år 1832 är ägare av Törefors järnbruk och finbladiga sågverk. Detta bruks föregående innehavare var J.J. Spilhammar, som efter hand under trycket av de dåliga tiderna hade tvingats skuldsätta sig mot inteckningar i Törefors bruk till nyssnämnda "Carl Magnus Fris Enka". Att handlingarna härom finns i Björkfors arkiv torde dels bero på att v. häradshövding P.J. Clementeoff på Björkfors är juridiskt ombud för detta handelshus och dels därpå, att "Carl Magnus Fris Enka" synes ha stått i livlig affärsförbindelse med Björkfors sågverksägare.

Carl Magnus Fris, som avled år 1807, gjorde en hel del anläggningar för att försköna Valdemarsuddens "oländiga berg och klippor" (en grotta omtalas bl.a.) genom sprängningar, fyllningar och planteringar. Ett närliggande område, "Frisens park", mellan Bellmans byst och Manilla har sitt namn efter honom. Den vackra platsen på Biskopsudden, som tillhörde Fris, kom senare att spela en stor roll för stockholmarnas nöjesliv på Djurgården. Väster om Biskopsudden hade Bergman Olson mot slutet av 50-talet som granne professor Malmsten, som här uppförde en villa alphyddestil och han kallade ställe Quickjock som minne av de starka intryck han fått från sin resa 1858 av denna vackra ort i Norrbotten.

Då Bergman Olson erhöll besittningsrätt till Valdemarsudde kvarstod det gamla villkoret, att lägenheten skulle begagnas till oljeslageriets

fortsättande. På den gamla pittoreska oljekvarnen med ärgigt koppartak, vilken som bekant ännu finns kvar, står årtalet 1785. I kvarnen förvaras ännu en samling block, som utgöra minnen från den tid innehavaren av Udden var skeppsredare. Kvarnens innanrede är ännu idag väl bibehållet, och anmärkningsvärda är de stora marmorstenarna. Till området hörde ursprungligen en sågkvarn med tre ramar och tvenne betydliga väderkvarnar. På våren 1857 sänder Bergman Olson till Risö varv i Kalix ”en mängd gammal metall, som hört till gamla sågkvarn” och på sommaren 1864 med kapten Romare ”en mängd gammalt järn från den nedbrunna kvarnen” att användas till ankarjärn osv.



Till Bergman Olsons Valdemarsudde hörde förutom den större bostaden, som ännu finns kvar, en mindre boningslänga och ett flertal mindre hus för olika ändamål, av vilka det lilla mjölnarhuset på slutningen till höger om bryggan med ”sumpen” (som användes för morgondoppningar redan i april) utgjorde ett pittoreskt inslag i Uddens anblick från Ryssviken, där fartygen fällde ankare, sedan de kommit från sötvattensturer i Bottenviken eller djupvattensturer på främmande världsdelar. Till områdets byggnader hörde även vagnshus samt djurstallar m.m. i närheten av uppfartsvägen till udden. Förutom hästar hade Bergman Olson även kor, och i ett brev av den 27 juli 1860 gläder han sig över att på sina stenbackar ”fått minst 4 à 5 gånger mera hö än i fjol”. Trädgården var liten men hade ett skyddat läge öster om Kvarnbacken och företedde en tät anblick under fruktträdens vita blomningstid. Efter J. Bergman Olsons död 1865 gjorde hans efterlevande maka flera nybyggnader vid Udden, innan hon flyttade till sitt änkesäte Rosenvik på Djurgården, och näst yngste sonen fortsatte faderns rederirörelse. Valdemarsudden såldes av J. Bergman Olsons arvingar år 1899 till nuvarande ägaren Prins Eugen, vilken som bekant med pensel förevigat denna sällsamt vackra uddes både storslagna och täcka naturscenerier. Icke synlig från sjösidan finns i en fördjupning av terrängen Djurgårdens största och möjligen äldsta ek. Dess ålder anses nå tillbaka i tiden så långt som till vikingatiden, och under denna ek finns en källa, vars klara vatten använts av dem som residerat på denna minnesrika plats.

En god inblick i en rederirörelse under mitten av 1800-talet får man genom J. Bergman Olsons korrespondens 1857-58 med äldste sonen på Björkfors. Det är brev i kvartsformat, skrivna varannan eller var tredje dag i oavbruten följd. Dessa brev är redan utnyttjade av undertecknad i Norrb.-Kuriren 1929 och av R Pira 1930, som även behandlat Bergman Olsons ställningstagande till den tillärnade ”Privatbanken i Luleå” (Norrland i Ord och Bild, nr 43, 1929). Emellertid är denna korrespondens så rikhaltig, att ännu mycket, som ej behandlats kan avvinnas därur.

Man kan icke annat än förvåna sig över den fåtaliga kontorspersonal, som den tiden användes, varigenom arbetsbördan av en så omfattande affärsrörelse med alla dess otaliga detaljer måste ha varit ytterst krävande. Rörelsen har karaktär av något slags självhushåll, där husfadern söker lära upp och göra sönerna verksamma i förvaltningens olika grenar. Med sina många kaptener stod skeppsredaren på Valdemarsudde i ett patriarkaliskt förhållande. När skonerten Maria efter fyra dagar segling från Kalix förankrats utanför Udden, ropade han till befälhavaren på skutan, kapten Dynesius, och ber honom komma upp och äta middag. Vanligen medförde de kaptener, som kom från Norrbotten, en och annan extra försändelse. Såsom en hälsning från hembygden mottar Bergman Olson ”en liten bytta god Löjrom”, som han med stor förnöjelse sätter in i sitt skafferi, och han skriver till ytterbysläkten i Uppsala och ber dem vara välkomna, medan löjrommen finns kvar. Liksom försändelser från Norrbotten ofta mottogs på Valdemarsudde, så avgick även den motsatta vägen mången hälsning i form av tavlor, böcker, gott vin, blomfrön o.d, vilket allt står antecknat på ”connaissementen”. De fartyg, som tillhörde Bergman Olsons rederi, skulle vara goda seglare och med stor tillfredställelse bemärker han, att kapten Björklund med briggen Paul passerat Elsenar och ”att ingen seglare hade kunna giöra honom sällskap”. Han konstaterar, att briggen Norden är i bättre skick än de flesta norska fartyg, men den tar för lite trälast och måste till Risö varv för att förbyggas och få kajutan och skansen på däck, då den blir en tredjedel större.

Stor omsorg måste vinnläggas om nybyggnaderna på Risö varv i Kalix: i god tid uppköp av skeppsrötter

och annat virke, "Qvartersman" anskaffas eller annan god byggmästare samt timmermän, gammal koppar och järnskrot, metallspik, järn- och blyklys, drev och block uppsändas, de senare från Västervik (för en enda brigg uppgå kostnaderna till 1118 R), pumpspel från Gävle, fina linor n:o 175, ankare och kättingar, grundfärgen skulle målas, innan fartyget tar skada, barquas beställas från Piteå, och kapten Höglander, "en braf sjöman", uppsändas att göra det egentliga sjömansarbetet. Fartyget tacklas till brigg, då det blir alltför litet som barkskepp, endast 150 läster, men "om Gud giver det blir en lycklig skuta, så kan det väl vara stor nog, ty ett fartyg om 150-155 läster med hytt på däck bör alltid kunna intaga 5-600 tolfter plankor, som vore en ganska stor last". En på Risö varv nybyggd brigg 1857 fick heta Astrid. Det blev "en fröjd för ett sjömansöga" och fick göra sin första seglats till Marseille. Med "nya fartyg, särskilt om de äro lätta, äro bedrägliga, och noggrannhet måste iakttagas med ballasten". Reparationer av olika slag måste göras – "Norden måste gå i docka för att borttaga den gamla kopparn och giöra Briggen ren i botten", masterna måste något förflyttas, att fartyget med lätthet skall kunna vändas, osv.

Det är icke liten omtanke, som erfordras för att sätta in ett 20-tal fartyg på lämpliga trader alltefter konjunkturerna. "Man skall aldrig giöra affairer så att man hänger allt på en spik". För att klarera på utrikesort måste "bil- och mätarbrev" först inkomma, för att fribrev skall kunna utverkas åt kaptenen i fråga. Längre trader anser man ej lönande med småfartyg, assurancen är 50% högre för klinck- än kravelfartyg. Förutom längre turer såsom Sydamerika (Rio, Santos osv.) gäller destinationsorten någon av nordsjöhamnarna, Frankrike, Spanien eller Medelhavet (Algier, Marseille eller Genua). Vid försäljningen av lasten anlitas något beprövat handelshus eller ock lämnas "connaissementen" till kaptenen, som själv får antaga hus, som ombestyr försäljning av lasten. Om villrådighet angående val av medelhavshamn råder händer att vidare rapport lämnas genom "Herrar Fredholm och Ekström i Gibraltar". Briggen Svea "har lyckligen anlänt till Lissabon" och avlämnat sin planklast av "Björkfors tillverkning" jämte c:a 100 tunnor tjära (högre frakt än med bara bräder).

En del avbränningar bortgår genom "mätning och vräkning", men kaptenen avsänder en remissa à 8,000 Rmt – "nöjaktigt när det går så lyckligt". Fartyget återvänder med saltlast, närmare 900 pund, Telegramrapporter kunna ingå från Kensö, Sundet, Elsenoor och Sandhamn, att briggen lyckligen passerat – "allt väl ombord". En del av lasten, "några hundra tunnor salt", säljes i Stockholm för att man skall kunna få plats för varor åt affärsvänner i Haparanda. I Piteå, Haparanda eller någon annan hamn i Norrbotten gäller det "att plåttra bort lasten", vilket kan ta tid innan ny last, antingen sågverksbräder från Svartskär eller handsågade sådana från Kalix, intagas. Villrådighet allt efter tiderna kan råda "hvad sysselsättning jag skall gifwa Briggen, ty det kan väl bära sig att gå ut med en trälast, men då man icke derifrån kan få någon retour fragt så blir den uppäten mat, ty Salt kan man numera icke hemtaga, emedan priset på produktionsorten är högre än hvad man får här." (juli 1857) Ibland kan det gå illa med saltlasten, ty det kan hända, att de som förr köpt börja "pungtera" för att få samma pris. Utom av salt består returfrakten ofta av kol. Merendels är fartygen på utgående befraktade med järn som ballast jämte trä. Ogärna ville man lasta med sand, och fartyg på uppgående kunde få ligga rätt så länge vid Skeppsbron, innan man "kunde samla så mycket, att det blev ballast". Från Kalix används ofta jakten Noach att transportera dylikt gods vidare till haparandaköpm., såsom specerier, krut och brännvin. Även om seglatsen kunde gå raskt drog dock lastningen otroligt lång tid, så att returerna blev ej många.

På vågen blir det livligt på Udden att rusta ut de fartyg, som där övervintrat. År 1858 är barken Haparanda och briggen Paul den 13 april första fartyg, som söderifrån komma in på Strömmen den våren. De fartyg, som avses för turer till Norrbotten, ligga det året färdiga med Ballast den 18 maj "med beräkning att kunna komma in för is". Så stäva de iväg och är första fartyg "som i år härifrån lastade utklarerat". Ålands hav är ofta besvärligt i dec. hård N.O. och snötjocka, begärligt siktar man Arholma fyr, och snart inkommer telegrafrapport från Furusund att fartyget "kommit till skärgården". Både vid in- och utgåendet måste stundom "en liten bogserare anlitas".

Att närmare ingå på de olika varuslag, som utgjorde frakt, skulle föra för långt. Emellertid kan spannmål nämnas såsom en väsentlig frakt på Norrbotten. Rysk spannmål hämtas från Cronstadt och Petersburg och uppfraktas i enkla eller dubbla mattor till Kalix, där den upplagras i magasinen vid Näsbyn och Björkfors. Det gäller att förse Kalixdalen med spannmål och mjöl som förmalts i Björkfors och se till, att "icke haparandaköpmännen behöva sända". För att denna handel skall gå bra måste de gamla lagren försäljas, innan "friskt kort kommer till billigare pris. Bästa avsättningen är på vårvintern, "då allmogen på det klingande vårföret tillströmma att förse sig med sommarföda". Handeln med övriga varor fluktuerar; priset på tjäran stiger och sjunker allt efter antalet skutor, som komma in med denna vara. Vad smörhandeln beträffar, så är vid vissa tillfällen, såsom i mediet av juni 1857, 10,000 livspund samlade på grosshandlarhänder i Stockholm, "alla vill sälja men ingen köpa". Handeln med späck, talg, pottaska, lax och renkött sätts in raskt, där konjunkturer yppa sig.

För handeln med trävaror har Risön vid Kalixälvens mynning, redan omtalat som skeppsvarv, tidigast utgjort en upplagsplats. Till en början har försäljningen varit inriktad på Stockholm och brädgården på Valdemarsudde hade alltjämt karaktär av detaljhandel. Men allteftersom konjunkturerna för trävaruexporten stiger, blir fraktfarten inriktad på utlandet. Från Norrbotten avhämtas dels handsågade plankor från Kalixälven och dels sågverksbräder från Björkfors lastageplatser. Bergman-Olson har ofta anledning att anmärka på ”de svarta plankorna, som komma utefter Björkforsälven”. Hans affärsrörelse berodde emellertid icke helt och hållet av handeln med trävaror, och han tar ingen aktiv del i de åtgärder, som av verksägare vidtogs för att bevaka sina intressen, när det gällde den allmänna avvittringens inställning till privilegieskogarna. Hans uttalande härom 1857 tyder på en viss resignation över vad privilegieväsendets väg kan åstadkomma: ”Om något skulle ske till förbättring vore visserligen väl – ehuru jag fruktar att alla förändringar i den vägen bliva till försämring”.



Han ställer sig avvisande gentemot hemmansköp för tillgodoseendet av råvaruanskaffning och sysslar icke särdeles mycket med de problem, som uppstod genom trävaruindustriens allt kraftigare utveckling, vilket däremot blev fallet med hans äldsta son. Bergman Olson kom aldrig inrangera sig i ”ångans tidevarv” och blev aldrig redare för annat än segelfartyg. Ogärna använde han andra än egna fartyg på grund av den erfarenhet han haft av befraktande ”roslagare”. Ibland ligga emellertid så många fraktsökande fartyg på Strömmen, att fraktpriserna sjunka på sådant sätt, att det knappast bär sig att gå med egna fartyg.

Bergman-Olson var mycket noga vid val av affärsvänner, men de han var beståndande livet igenom. Frånvaron av skrivna förbindelser med de närmaste vännerna kunde även i någon mån förorsaka en del besvär, då uppgörelsen ”blifwit öfwerlämnad mer än loftligt på vännskap och tro utan att tenckas derpå att vi båda woro dödliga”. Av de skiftande erfarenheter han hade som affärsman kan nämnas, att han ser noga upp för ”de finska köpmän, som är av de gamla skråtiderna som uppfatta saken så, att då en främmande kommer i deras klor skall han för gemensam räkning klås”. I detta fall tager han upp striden och ”svensken segrar till sist”. Men inför den engelska rättvisan resignerar han och tag saken, ”som om man af en hund blifwit biten”. Mot sådana erfarenheter av livet, som kunna rubba tron på en allvis försyn, har han en ljus syn med fast tro på det godas seger: ”ty sanningen och ljuset komma ändå slutligen att segra”.

Inom politik och offentliga uppdrag framträdde han icke.

De trägnaste omsorgerna gällde familjen och skapandet av ett aktat handelshus: ”Barnens väl är min första tanke då jag vaknar om morgonen samt mitt sträfwande dagen igenom, allt till och för Barnens wäl”. Men den omtanke, varmed han omfattade sin familj utsträcktes till hembygden när sådant påfordrades, och hans vittomfattande hjälpverksamhet, särskilt aktionerna 57 och även 63, vilka förut skildrats ha det impulsivas hela friskhet över sig och enbart dessa ingripanden böra ge honom en plats bland hembygdens minnen. Som affärsman var han försiktig och föga benägen för större spekulationer, hans största styrka var ”lyckan af att äga ett gott och förtroendefullt namn”. Från att som 12-åring ha gett sig ut i världen på egen hand ”med ett matsäcksknyte på ryggen och en liten skinnpåse med ryska rublar insydd innanför västen” voro hans tillgångar enligt bouppteckningen icke obetydliga, uppgående till 860,278,90 Riksdaler. Efter den tidens värdesättning var näsbyhemmanet taxerat till 4,000 och Grytnäs 6,000 Rmt. Under de sista åren var han trött och utarbetad och vill gärna ”abdikera” för att lämna affärerna till yngre krafter. Så blev emellertid aldrig fallet, och hans bana ändades i Stockholm den 30 jan. 1865 vid ett sammanträde på försäkringbolaget Skandia, som han tillhört alltsedan kort tid efter dess bildande.

Björkfors och dess ledande ställning inom 1800-talets jordbruk i Norrbotten

”Björkfors gamla bruk” har förut av undertecknad behandlats. Här endast några tillägg.

J. Bergman Olsons förvärv av Björkfors, vartill han 1844 blev ensam ägare, blev betydelsefullt på så sätt,



att härigenom skapades länets första mönstergård, som under 1800-talet intog en ledande ställning i Norrbotten. Detta sekel är betydelsefullt för jordbruket genom det mödosamt fortgående men dock under dess senare del slutförda avvittringsverket samt de nya jordbruksmetodernas genombrott. Det tog emellertid länge om och K.B:s berättelser från tidigare delen av detta århundrade tyda på allmogens olust att tillägna sig nya idéer inom jordbruket samt deras större håg till de mer lättförvärvade inkomsterna i skogen. ”Större odlingsföretag ha icke kommit ifråga eller, där de någon gång varit påtänkta ansetts icke kunna med fördel utföras.”

Det första officiella erkännandet av ett större odlingsföretag gör landshövding A.E. Ros i hushållningssällskapets handlingar den 11 april 1857: ”Ibland dem, som lämnat ett prisvärt föredöme utifrån ängesodling och boskapsskötsel må företrädelsevis nämnas ägaren av Björkfors sågverk, Grosshandlaren i Stockholm Johan Bergman-Olson, vilken för närvarande i orten har den största boskapshjorden, nämligen 60 klafbundna nöt. Det är också att hoppas efterföljd småningom av sådana föredömen av andra verksägare inom orten och att även allmogen i södra delen av länet skall tillägna sig frukten härav och att de i detta fall icke vilja giva sig allt för långt efter den finska befolkningens i norra delen av länet omsorg om deras ladugårdar och smörproduktion, som där är uppdriven till en ovanlig höjd.”

Det vaknande intresset för modernäringens höjande, som kommer till synes i hushållningssällskapets handlingar, tar sig uttryck i kravet på ökad upplysning. Björkfors lantbruksskola av 1857 nämns i svensk trävarutidning såsom Norrlands första skola av detta slag. Dess kortvariga fortvaro torde ha berott på obenägenheten att komma i något slags konkurrensförhållande med den av Luleå lantbruksskolas aktiebolag grundade skolan i Avan, som till en början hade svårt med elevanskaffning. Såsom uppmuntrande för åstadkommande av skolan i Avan framhåller Sällskapets utskott 1858, att frielevplatserna i Björkfors lantbruksskola, 12 till antalet, genast upptogs samt att en var av eleverna och deras målsmän betyga deras belåtenhet över såväl undervisning som elevernas omvårdnad därstädes. Senare bildas en privatskola på Björkfors som ett led i folkskoleväsendets danande.

I det livaktiga hushållningssällskap, som Norrbotten ägde diskuterades livligt att förbättringar inom modernäringen. Björkfors sågverksägare deltog ej i diskussionerna men sökte att vara de första att experimentera. Man inför torpsystemet, såsom det bästa medlet att undvika ”inhysingar”, anlägger i stor utsträckning översilningsängar, ”Lappmarkens framtid”, gör jämförande försök i de båda ladugårdarna (den nya från 1865) över varm och kall utfodring, prövar linodligen (”Norrbottens räddning enl. Cajanus 1865), gör prov med olika kreatursraser och nymodigheter med redskap, tillverkar slöjdalster för avsättning i Stockholm (specialitet stolar, en på Björkfors tilltänkt tändsticksfabrik kom däremot aldrig till stånd) osv, men i första hand tar man kraftig del i tiden stora fråga – frostländighetens avhjälpande genom utdikning. Temperatursiffror anföras i Sällskapets handlingar från tiden före och



efter dessa storartade utdikningsföretag i Björkfors. Gården var i detta avseende särskilt lämplig, i det att den omfattande flera stora myrkomplex, och platsens stora frostländighet framhålles i alla äldre beskrivningar. När J. Bergman-Olson mottog gården utgjordes den av ett skogshemman och ”livnärdes i herrgårdens stall endast 8 à 10 kor”. År 1884 utgjorde antalet 130 kor och 20 hästar, ”förutan annan mindre fänad”. Hälften av antalet kor kom då på förvaltarens ladugård, men antalet var detta år förminskad genom de föregående årens mindre gynnsamma foderavkastning. Gårdens avkastning hade på sådant sätt drivits upp medelst ”de genomförde uppbrotten, ängesröjningarna och översilningsängarne”.

Björkfors, beläget på gränsen mellan svensk- och finsktalande socknar, upptog bland sina strävanden stärkandet av förbindelsen mellan dessa båda folkelement, vilket kommer till synes genom årliga studiebesök på gården från Tornedalen och genom energiska bemödanden att genom väganläggningar gynna samfärdseln mellan de båda älvdalarna.

Redan tidigt hade Norrbotten ett överskott av smör för avsättning i Stockholm, enligt K.B:s underrättelse 1882 årligen uppgående till 25- à 30,000 lispund. Härvid ha förmedlarna för omsättning av denna vara spelat stor roll genom sitt krav på gott smör. J. Bergman-Olson var måhända under sin tid den största uppköparen av smör från ”Övre bygderna” (skogsbyasmöret), och personer å skilda platser i de olika älvdalarna bevakade hans intressen, som härutinnan även omfattade Västerbotten. ”Nu har jag fått Björkforssmöret i Ropet” – en etikett för vars goda anseende han mycket ivrade. Björkfors blev den ledande gården inom mejerirörelsen med länets första välordnade mejeri och på 70-talet betingade dess smör ”3 rdr. högre pris pr 20 skålpund än det bästa smör, som allmogen levererar”. Den goda tron på Norrbotten som producent av kvalitetsvara kommer till uttryck i mejerikonsulentens förhoppning 1887: ”The butter of Norrbotten”, exporterad över Ofoten, när banan blivit färdig, skall bli en överraskande nyhet för England.” Mejerirörelsen vann allt vidare utbredning i Norrbotten och 1894 öppnades på Björkfors den från Robertsfors flyttade mejeriskolan, som åtnjöt statsbidrag, varvid Björkfors traditioner som ledande gård inom jordbruket från J. Bergman-Olsons tid fortsattes i tredje generationen.

Den enda gård som tidigast och främst kunde taga upp tävlan med Björkfors var Gyljen med de storartade odlingar och föregångsmetoder inom jordbruket, som här bedrevos av handelsbolaget Bergman-Hummel för vilken firma Bergman-Olson till en början var förläggare. Detta bolags torrläggningsföretag av myrar, sjösänkningar o.d. inom Kalix- och Luledalens områden voro de största, som inom länet dittills förekommit och kulminerade före krisåret 1879. Därefter måste betydande inskränkningar göras på de underlydande bruken, främst Gyljen och Bodträskfors. Kalixbolagets män voro även de första, dels som enskilda personer, dels som firma, att genomföra vissa sociala förbättringar, såsom småskole- och



folkskoleväsendets bättre ordnande genom byggandet av skolhus, första barnhemmet 1865 (ett tidigare sådant fanns dock i Näsbyn, grundat av Henrika Bergman-Olson), vilket utgjorde en reaktion mot ”barnens bortauktionernade”, 1871 torpanläggning med en egenartad organisation i Gyljen, 1872 första sparbanken i Kalix och samma år sjuk- och nödhjälpskassa för arbetare, djurskyddsförening 1879, skola för kvinnlig slöjd 1887, hygien och läkarvård, kapellbyggnader osv.

Bland de tjänstemän, som voro med om de första stora torrläggningsföretagen i Norrbotten märkes först namnet Magnét. När denne nitiske lantbruksingenjör avflyttat från länet skriver Bergman Olsons äldste son 1881 ett brev till honom, ur vilket följande ord kunna anföras såsom betecknande för de stora torrläggningsföretag man kunde se tillbaka på: ”En gång i werlden om wi

lefwa och få känna det litet gradt ikring oss, så måste du nog slå dig lös och taga de dina med dig och wisa dem en liten skymt av de ändlösa myrar, med och utan botten, der du werksamt gått fram – och se hwi fjärilarna leka, där före dig småfisken stimmade i wattenbrynet".

År 1868 framträdde Melderstein med första stamholländeriet under den energiske arrendatorn Sjöstedts ledning (1871: "Det kommer nu att uppställas å Grytnäs"). De första försöken gjordes med en "holsteinsk ras", därefter blandad svensk och ayrshire. Vederbörande fackmän utdöma redan 1865 ayrshire-rasen såsom icke lämplig för Norrbotten men förordar all-gäuer, "vars färg nära nog fullkomligt liknade renens". Grytnäs såsom mönstergård framträder först på 70-talet och Sandträsk (ägare C.O. Bergman) först på 90-talet. Impulserna till "planterandet av sydlandets prakt- och frukträd" synes tidigast ha utgått från det inom Norrbottens trädgårdsskötsel så förtjänta namnet Ringius. De dyrbara trädgårdsanläggningarna på Bodträskfors och Gyljen slog väl ut, men däremot misslyckades på Rödupp (1872). De två sistnämnda gårdarna tillhörde helt Kalixbolaget, som även var den huvudsakliga ägaren av Bodträskfors.

Vid denna lilla överblick av Björkfors och dess roll inom jordbruket har även andra gårdar och företag berört såsom jämförelse. På Björkfors genomfördes först den rationalisering av jordbruket, vars genombrott är ett av 1800-talets främsta minnen. De stora gårdarna ha icke visat sig ekonomiskt bärkraftiga, men deras ägare ha genom inkomsterna av trävaruindstrien förmått att nerlägga stora kostnader för att visa vägen mot förbättringar inom jordbruket.

J. Bergman-Olson var den förste storodlaren, hans efterträdare fullföljde, vad han börjat i ännu större utsträckning, men från honom hade impulserna utgått. Bondsonen från Näsbyn hade en fädernärvd odlarhåg, och hans brev med förmaningar tyda på en icke obetydlig erfarenhet: "Du måste sjelf vänja Dig att allt som oftast giöra besök i Stallet och se till huru hästarna wårdas, ty det är ett gammalt ordspråk, att husbondens öga giör hästen fet. Att få en riktigt god häst beror af lyckan lika så mycket som att få en braf hustru." Den stora fähusbyggnaden pågår nu som bäst (1864), jag hoppas att ni med den vunna erfarenheten nu måtte så inreda Fähuset att det i alla avseenden blir till nytta och nöje framför allt måste inredningen blifwa så att rännor för kallt watten gå ikring så tilltagne att Fähuset blir ljust och glatt." "Jag hoppas att Du nu låter tillsätta kokalfwar efter alla goda kort 10 à 12 st, så att vi om gud wälsignar snart kunna se Fähusen fulla." "Fähus fullt om jordbruket på Björkfors skall blifwa hwad det bör wara." "Ladugården är guldgruvan."

Från Stockholm och Valdemarsudde följer han medelst korrespondens i detalj med alla arbeten, som utföras på Björkfors och gör varje år, som han kan lämna "skutan utan styre" den långa resan till Kalix för besöka "den kära födelsebygden" och se "om på Björkfors blifwit något uträttat sedan i fjol." Så bibehöll han under hela sitt liv en varm kärlek till hembygden och fädernejorden – ett arv som han lämnade efter sig.